

YAKINLAŞMAYI ANLAMAK: BOLŞEVİKLER VE MİLLİ MÜCADELECİLER, 1919-1922

MAKING SENSE OF THE RAPPROCHEMENT: BOLSHEVIKS AND THE TURKISH NATIONALISTS, 1919-1922

H. Deniz Genç*, Murat Esin**

ABSTRACT

Bolsheviks and the Turkish Nationalists, two successor governments of two previously contiguous empires, which had a bumpy relationship from the 1700s until 1917-1918, had a rapprochement between 1919-1922. As a result of this rapprochement, they tried to understand and support each other, which resulted in cooperation. By examining recent studies, this study discusses the reasons of this rapprochement. Among the various reasons discussed, the need for international recognition was the main motive shared by the both parties. The Turkish Nationalists also expected to gain Bolsheviks' military and financial support, to make the promised borders of the National Pact accepted by the new Soviet government. In addition to these motives, the most explanatory reason is the Turkish expectation to find support against the overwhelming power of the Entente States and hindered their strategic plans upon the Straits, Black Sea Region and Caucasus. The Bolsheviks' support against the Greek invasion of Anatolia made this cooperation valuable for Turkish side.

Keywords: Bolsheviks, Turkish Nationalist Movement, Turkish Independence War, Soviet Russia, Rapprochement, Cooperation

ÖZET

1700'lü yıllardan 1917-1918'e kadar aynı bölgede kıyasıya varlık ve nüfuz mücadelesi veren sınırdaş iki imparatorluğun yıkıntularından şekillenen iki yeni yönetim, Bolşeviklerin kontrolündeki Sovyet Rusya ve Anadolu'daki Millî Mücadeleciler, 1919-1922 yılları arasında seleflerinden farklı olarak bir yakınlaşma yaşamış, birbirlerine anlamaya çalışmış, destek vermiş ve işbirliği yapmışlardır. Bu çalışma, yeni yayınlanan kaynakları da gözden geçirerek, bu yakınlaşmanın nedenlerini tartışmaktadır. Tartışılan çeşitli nedenlerin arasında, her iki grup için uluslararası tanınma ihtiyacı, Millî Mücadelecilerin askeri ve nakdi yardıma ihtiyaçları, Misak-ı Millî sınırlarını dünyaya kabul ettirme çabaları, vb. yanında açıklama gücü en yüksek olan neden tartışmasız olarak İtilaf Devletleri'nin baskısı ve ezici gücüdür. İtilaf Devletleri'nin Boğazlarda, Karadeniz'de ve Kafkaslardaki stratejik hesapları, Anadolu Hareketi için işgalci Yunanlılara, Bolşevikler için iç savaşta karşıt gruplara verdikleri destek, Bolşeviklerle Millî Mücadelecileri birbirlerine yakınlaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevikler, Millî Mücadele Hareketi, Kurtuluş Savaşı, Sovyet Rusya, Yakınlaşma, İşbirliği

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İTBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. hdgenç@medipol.edu.tr

** İstanbul Medipol Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Programı Öğrencisi. muratesin59@gmail.com

DOI:

Giriş

19. ve 20. yüzyıllarda verilen uluslararası mücadele, 1914'te bir dünya savaşına dönüşürken, bütün büyük devletleri içine çekmiş ve kaçınılmaz olarak dünyanın neredeyse bütün devletlerini etkilemiştir. 1914-1918 yılları arasında süren savaş, özellikle Doğu Avrupa'da hanedanların ve yönettikleri İmparatorlukların sonunu getirmiştir. Bu dönemde, 1700lerden beri aynı bölgede nüfuz mücadelesi içinde olan, 19. yüzyıl boyunca ana meselenin Boğazlar¹ olduğu çekişmeli ilişkilerinde çatışan ve defalarca savaşan Rus ve Osmanlı İmparatorlukları da bir kez daha karşı kamplarda yer aldıkları Birinci Dünya Savaşı sonunda tarihin sayfalarına gömülmüşlerdir. 1905'te başlayan toplumsal hareketlerle sarsılan Rus İmparatorluğu, 1917'de Birinci Dünya Savaşı'nın yükünü taşıyamayan Çarlık rejimini ortadan kaldıran Bolşevik Devrimiyle yıkılmış, ardından Ekim 1922'ye kadar sürececek bir iç savaşın içine düşmüştür. 19 yüzyılın son yıllarında toprak kayıpları hızla artan Osmanlı İmparatorluğu ise, 20. Yüzyılın ilk on yılında Balkanlardaki topraklarının neredeyse tamamını kaybetmiş ve Rus İmparatorluğu'nun da içinde bulunduğu İtilaf Devletlerine² karşı, İttifak Devletlerinin³ yanında girdiği 1. Dünya Savaşı sonunda imzalanan ateşkes antlaşması ile Ekim 1918'de resmen sona ermiştir (Gökay, 1997).

1700lü yıllardan 1917-1918'e kadar aynı bölgede kıyasıya varlık ve nüfuz mücadelesi veren sınırdaş iki imparatorluğun yıkıntularından şekillenen iki yeni yönetim ise seleflerinden daha farklı bir yol izleyerek bir yakınlaşma⁴ yaşamış, iç savaş yaşamakta olan Sovyet Rusya, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni kuracak Anadolu hareketine destek vermiştir. Devletler arasındaki ilişkilerin çatışma durumundan çatışmasızlığa veya işbirliğine dönmesi şaşırtıcı olmamakla beraber, bu dönemde iktidarlarını tesis etmeye çalışan iki yeni yönetimin, geçmişteki çatışmaları bırakarak, yakınlaşmaya girmelerinin nedenleri araştırmaya ve tartışmaya değecek kadar ilgi çekicidir. 1917-1923 dönemine odaklanarak, bu alanda yapılan araştırma,

¹ Rus ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki ana mesele, Rus İmparatorluğu'nun İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını kendi koşullarıyla kullanma talepleri olmakla birlikte, yine bu döneme damgasını vuran 'Doğu Sorunu' not edilmeden geçilmemelidir. Rus diplomatların deyimiyle 'Avrupa'nın hasta adamı' olan Osmanlı İmparatorluğu öldüğünde Balkanlardan Kafkaslara, Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan geniş topraklarının ne olacağı sorusu sık sık sorulmakta ve yine Rus diplomatları tarafından paylaşılması teklif edilmektedir (Gökay, 1997).

² İtilaf Devletlerinin merkezi Birleşik Krallık, Fransa Cumhuriyeti ve Rusya İmparatorluğu'ndan oluşmaktaydı.

³ İttifak Devletlerinin merkezi ise Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya Krallığı tarafından oluşmaktaydı.

⁴ Yakınlaşma (İngilizce *Rapprochement*), Fransızcadan gelen ve iki devlet arasında bir çatışma veya uyumsuzluk halinden sonra bir yakınlaşma yaşanmasının ardından ilişkilerin normalleşmesi sürecini açıklayan uluslararası ilişkiler kavramıdır.

inceleme ve arşiv çalışmalarını yeniden gözden geçiren bu çalışma, Bolşeviklerle Anadolu Hareketi'ni birbirine yaklaştıran ve bu şekilde iki devletin ilişkilerinde, bu dönemde ilk defa ortaya çıkan yakınlaşmanın nedenlerini tartışmaktadır.

1. Bolşevik Devrimi ve Değişen Dengeler

20. Yüzyılın başında dünya siyasetinin en önemli güçlerinden biri olarak görülen Rus İmparatorluğu, içeride siyasi ve ekonomik bir buhrana sürüklenmekteydi. Geçmiş yıllarda yüksek seyreden nüfus artış hızı, Rus İmparatorluğu'na genç ve dinamik bir nüfus kazandırmıştı. 19. yüzyılda bu nüfusun azımsanmayacak bir bölümü silah altında bulunmaktaydı ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Rus İmparatorluğu Avrupa'nın asker sayısı en büyük ordusuna sahipti. Bu durumla doğru orantılı olarak askeri harcamaları da çok yüksekti (Ersoy McMeekin, 2007). Bununla birlikte, yine Birinci Dünya Savaşı öncesinde ülkedeki petrol, çelik, elektrik, tekstil gibi çeşitli sanayi dalları hızla gelişmeye başlamıştı. Ancak sanayinin finansmanı dışarıdan geliyor, kömür ve metalürji sanayileri Fransız sermayesi tarafından geliştirilirken, petrol sanayi İngiliz sermayesinin kontrolüne giriyordu. Rus demiryolları da sanayi üretimini taşıyabilmek için İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından inşa edilmişti. Ticareti yabancıların elindeydi ve bir kısım sanayi de aristokratların kontrolündeydi (Hill, 1947). Bu şartlar altında, Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa iki rakip gruba bölünürken, Rus İmparatorluğu'nun Fransa ve İngiltere ile aynı kampa olmaktan başka seçeneği yoktu.

Yabancı sermayeye bağımlı olarak gelişen sanayi dalları fabrikalarda çalışan işçi sayısını arttırmış olsa da, 1917 öncesi işçilerin sayısı hala çok düşüktü (yaklaşık %2), nüfusun yaklaşık %80'i geçimini hala tarımdan sağlıyordu. Özetle Rus İmparatorluğu gelişen sanayiye rağmen hala bir köylü toplumdur. Nüfus artışı köylerde ve geri kalmış bölgelerde yaşanmıştı ve fakat bu bölgelerde uygulanan geri kalmış tarım teknikleri toprağı verimsizleştirmişti. Bunlarla birlikte köylüler topraksızdı. 1861'de yürürlüğe giren ve Rus köylüsünü serflikten kurtarmayı hedefleyen Rus Toprak Reformu, uygulamada istenen sonuçları vermemiş, başarısız olmuş ve köylü isyanları ile sonuçlanmıştır. Eskisi gibi serfliğe düşen köylünün bir kısmı toprakla uğraşmaktan vazgeçmiş ve şehirlere göç etmiştir. Toprak Reformu'ndan sonra, yaklaşık 4 milyon köylünün şehirlere göç ettiği tahmin edilmektedir. Rus işçi sınıfının temelini oluşturacak bu göçmenler köyle bağlarını korumaktaydılar (Gökü, 2017). Koçyiğit'in (2006) aktardığı gibi Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rus İmparatorluğu'nda eğitim ve sağlık için ayrılan kaynaklar kısıtlanırken, askeri harcamalar için büyük miktarlarda kaynak ayrılmaktaydı. İşçiler, hızla büyüyen kentlerde sağlıksız koşullarda yaşıyor ve çalışıyorlardı. Bu koşullara bitmek bilmeyen savaşlar ve yüksek askeri harcamalar da eklendiğinde toplumsal huzursuzlukların hızla baş gösterdiği tahmin edilebilir. Bu koşulların yarattığı öfke, toplumsal huzursuzluklara dönüşmekle kalmamış aynı zamanda işçilerin ve köyle bağlantısı olan, sisteme öfkeli çok sayıda insanın Bolşevikleri ve radikalleri desteklemesine yol açmıştı.

Bu koşullarda yıl 1917'yi gösterdiğinde İngiltere, Fransa ve Japonya ile ittifak halinde 3 yıldır savaşta olan Rus İmparatorluğu'nda toplumun, verilen kayıplar, çekilen ekonomik sıkıntılar ve yiyecek kıtlığı karşısında savaşa ve kötü yönetime artık tahammülü kalmamıştı. 24 Şubat 1917'de kıtlık nedeniyle başkent Petrograd'da (Saint Petersburg) çıkan isyan sonucunda, şehirdeki bütün askerlerin de isyana katılmasıyla Çar II. Nikolay tahttan çekilmeye mecbur bırakıldı.⁵ Kurulan geçici hükümet ise, Petrograd Sovyeti ile rekabet etmekte güçlük çekecektir. Petrograd Sovyeti'nin yayınladığı talimatlarla sürgünden dönen liderler ve kanaat önderleri toplantılar düzenliyor ve kitlelere hitap ediyorlardı. 'Barış, Toprak ve Ekmek' sloganı ile kitleleri etkileyen Lenin önderliğindeki Bolşevikler ise gittikçe daha çok destek kazandılar. Ağustos 1917'de cephele çözülmüş, alınan bütün önlemlere, verilen cezalara rağmen Rus askerleri silah bırakarak trenlerle köylerine geri dönmeye başlamışlardı. 'Derhal Barış, Toprak ve Ekmek' diyen Bolşevikler, savaşmaktan, açlıktan ve yoksulluktan yorgun düşmüş işçilerin, askerlerin ve köylülerin desteğini alarak Eylül 1917'de Petrograd Sovyeti'nde ve ülkenin diğer şehir ve kasabalarındaki Sovyetlerde çoğunluğu sağlamış ve hemen hiçbir direnişle karşılaşmadan iktidarı ele geçirmişlerdir (Carr, 1947; Koçyiğit, 2006). Lenin'in liderliğinde kurulan Bolşevik hükümeti yayınladığı Barış Kararnamesi ile 'gizli diplomasiyi' yürürlükten kaldırdığını açıklamış, daha önce yapılmış olan gizli antlaşmaları yayınlamaya başlamış ve 'ilhaksız ve tazminatsız' demokratik bir barış için derhal görüşmelere başlamak istediğini açıklamıştır (Carr, 1947; World Socialist Web site, 2018).⁶

Bolşevik Devrimi, son yıllarını yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nda da ilgi ile karşılanmıştır. Kılıç'a (aktaran Erem, 2017) göre devrimin ardından Osmanlı gazeteleri Lenin'i ve Bolşevikleri anlamaya ve aktarmaya ve Osmanlı'nın ezeli rakibi Rusya'daki gelişmeleri iki devletin ilişkileri açısından değerlendirmeye çalışmışlardır.⁷ Gökay'a göre (aktaran Erem, 2017), Barış Kararnamesi ile ilan edilen demokratik barış koşulları ve halkların kendi kaderini tayin etme hakkının savunulması yenilen tarafta olan Osmanlı için yeni bir umut yaratmıştı. Rus ordularının işgal ettikleri Osmanlı topraklarından hemen çekilme kararı almaları da oldukça olumlu karşılanmış ve heyecan yaratmıştı. Bolşeviklerin çağrısı Alman-

⁵ Kardeşi Michael'in tahta çıkmayı reddetmesi sonucu, Romanov hanedanın Rusya'da 300 yıldan fazla bir süredir devam eden saltanatı sona ermiştir.

⁶ Yayımlanan ikinci kararname, toprakta özel mülkiyeti kaldıran, asillerin ve kilisenin elindeki toprakları kamulaştıran ve köylülerin kullanımına açan Toprak Kararnamesi'dir. Bu Kararname, kuşkusuz köylülerin Bolşeviklere verdiği desteği attırıştır (World Socialist Web Site, 2018).

⁷ Koçyiğit (2006), Osmanlı basınının 1917 Nisan'ından Kasım başına kadar geçen sürede Rus İmparatorluğu'ndaki olayları okuyucularına üç ana konu çerçevesinde aktardığını belirtmektedir: Rusya'da ne olup ne bittiği, olayların Osmanlı açısından nasıl şekilleneceği; savaşın sürüp sürmeyeceği, eğer barış olacaksa nasıl bir barış olacağı ve son olarak dağılma sürecine giren Rus İmparatorluğu'ndaki Türk ve Müslümanların ne olacağı.

ya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu bir araya getirmiş ve Aralık 1917'de, Rusya için Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren Brest Litovsk Barış Antlaşmasının imzalanması ile sonuçlanmıştır. Antlaşma Birinci Dünya Savaşı'nın Doğu Cephesi'ndeki - Polonya'dan Kafkaslara - bütün çatışmaları sona erdirmiştir.⁸ Bu antlaşma Osmanlı ile Bolşevikler arasındaki ilk resmi antlaşmadır ve Ekim 1914'te başlamış olan Osmanlı-Rus savaşını da sona erdirmiştir.⁹

Antlaşmanın 4. Maddesi, Rus İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'ndan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında aldığı topraklardan -Kars, Ardahan ve Batum'dan-Rus askerlerinin çekilmesini ve bu bölgenin geleceğinin yapılacak halk oylaması sonucuna göre belirlenmesini içeriyordu. Temmuz 1918'de bu bölgede yapılan halk oylaması sonucu, bu topraklar yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. Kars, Ardahan ve Batum, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki tek toprak kazancı olacak, birkaç ay sonra imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile İmparatorluk resmen ortadan kalkacaktır. Geride İtilaf devletlerin işgalinden bir kurtuluş mücadelesi organize etmeye çalışan gruplar ve kuzeyde iç savaşa sürüklenen Rusya'da Bolşevik yönetimi kalacaktır (Yerasimos, 2000).

2. Osmanlılarla Bolşeviklerin Temasları

Brest Litovsk Antlaşması'nın temelini oluşturan Erzincan Mütarekesi'ne uyan Rus birlikleri Ocak 1918'de çekilmeye başladılar, onları izleyen Osmanlı birlikleri yavaş yavaş doğuya doğru ilerleyerek Erzincan ve Erzurum'u aldılar. Antlaşma Mart 1918'de imzalandığında, Kars, Ardahan ve Batum'un geleceğini belirleyecek halk oylamasına kadar bu bölge, Bolşeviklerin kurduğu ve Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan oluşan Trans Kafkasya Komiserliği'nin yönetimine bırakılmıştı. Nisan 2018'de bağımsız bir federasyon olduğunu ilan eden Trans Kafkasya Komiserliği, Brest Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını ve Kars,

⁸ İçerideki devrime odaklanabilmek için, savaşı hemen bitirmeye kararlı olan Bolşevikler, bedeli oldukça ağır olan barış şartlarını kabul etmeye razı olmuşlardır. Rusya, Brest Litovsk antlaşması ile Polonya'ya, Baltık Devletlerini, Ukrayna'ya, Beyaz Rusya'nın bir bölümünü ve güney Kafkasların bir bölümünü kaybetmiştir (Kurban, 2017).

⁹ Antlaşma Mart 1918'de yürürlüğe girmiştir. Antlaşmanın Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili maddeleri, daha önce, Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'nde imzalanmıştı: Erzincan Mütarekesi'nin bazı önemli maddeleri şunlardır : (1) Karşılıklı olarak bütün düşmanca hareketler 18 Aralık 1917 tarihinden itibaren durdurulacaktı. (2) Her iki tarafın kuvvetleri arasında, tarafsız bir bölge bırakılmak üzere, bir sınır çizgisi (demarkasyon hattı) saptanacaktı. (3) Mevcut askeri birlikler buldukları yerlerde kalacaklar, fakat takviye alamayacaklardı. (4) Savaş halindeki devletlerarasında Karadeniz'de mütareke yapılacaktı. Savaş gemileri, kıyılarına 10,5 km'den daha yakın mesafeye sokulamayacaklardı. (5) Çıkacak anlaşmazlıklar, her iki tarafın temsilcilerinin bir araya gelmeleriyle çözümlenecekti. Mütarekenin imzalanması ile Kafkas cephesindeki savaşa son verilmişti. Ancak, mütareke sonrası Rus askerlerinin geri çekilmesi ve yerlerini Ermenilere bırakmaları yeni olayların başlangıcına zemin hazırlamıştır (Akdes, 2001).

Ardahan ve Batum’u Osmanlı İmparatorluğu’na geri vermeyeceğini açıklamıştır (Pipes, 1995). Trans Kafkasya Komiserliği ile yeniden müzakerelere başlayan Osmanlı İmparatorluğu, sonunda, kendi aralarında da anlaşamamaya tek tek bağımsızlıklarını ilan eden bu üç devletle Haziran 1918’de ayrı ayrı antlaşmalar imzalamış ve Kafkaslardaki savaş sona ermiştir (Kocabaşoğlu ve Berge, 1994; Yerasimos, 2000).

Azerbaycan ile yapılan antlaşmanın 4. Maddesi, bu devlete Osmanlı İmparatorluğu’ndan askeri yardım talep etme hakkı sağlıyordu. Osmanlı’ya bölgeye müdahale etme hakkını veren bu madde, İttihat ve Terakkicilere Azerbaycan üzerinden Orta Asya’daki diğer Türk ve Müslüman gruplara ulaşma imkanı da sağlayacaktı. Azerbaycan 4. Maddeyi kullanarak Osmanlı ordusunu yardıma çağırduğında, bu bölgedeki Rus nüfuzunu bırakmak istemeyen Sovyet Rusya, Ermeniler üzerinden bu süreçlere dahil olacak ve Osmanlılar ile Bolşeviklerin ilişkileri olumsuz etkilenecektir. Kurat (2001) Osmanlılarla Bolşevikler arasındaki bu yakınlaşmanın Eylül 1918’de resmen sona erdiğini not etmektedir.

3. Milli Mücadelenin Örgütlenmesi Sırasında Bolşeviklerle Temaslar

Anadolu Hareketi ile Sovyet Rusya arasında siyasi ilişkilerin, resmi olarak 26 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi’nin (BMM) Moskova’ya, Lenin’e yazdığı ve buna 3 Haziran 1920 tarihinde Dış İlişkiler Komiseri Çiçerin’in verdiği cevapla başladığı kabul edilse de temasların bu tarihten daha öncelere dayandığı bilinmektedir. Rusya yönetimi tarafından Türkiye’ye siyasi yetkilerle gönderilen görevliler, ülkelerine dönüşlerinde yönetime rapor sundular; gözlemledikleriyle ilgili gazete ve dergilere makaleler yazdılar; anılarıyla tarihe notlar düştüler (Ağayev, 2016; Yerasimos, 2000). Bu anılardan ve yazılardan anlaşılın Sovyet Rusya ile resmi olmayan ilişkilerin bazı kişiler ve kurullar aracılığıyla yürütüldüğüdür. Bunların en önemlisi, 1919 Mayıs’ında Türk Milliyetçileriyle temas etmesi için Anadolu’ya gönderilen Albay Semen Mihailoviç Budienni’nin başkanlığındaki kuruldur. Kazım Karabekir’in aktardığına göre, İstanbul’da iken İlyaçev adında başka bir Rus Albayıyla da görüşmüş bulunan Mustafa Kemal, 1919 yılı Haziran ayının ilk günlerinde, Havza’da otelinde Albay Budienni’yi kabul etmiştir (Solyel, 2014). Yine bir Rus yetkilisinin 1919 yılı ortalarında, yani tam Havza görüşmesi sırasında, Anadolu’da bulunduğunu Rus kaynaklarına dayanarak kanıtlayabiliyoruz. Bu yetkilinin Anadolu’daki gözlemleri Milletler Halk Komiserliği’nin yayın organı Jizn Natsyonalnostey’de yayımlanmıştır:

Burada, Anadolu’da, Rusya’daki harekete ve yoldaş Lenin’in adına büyük bir ilgi var. Türkler beni Anadolu’nun küçük yerleşim merkezlerinde kahve kahve dolaştırdılar. Her yerde soru yağmuruna tutuldum. Rusya bölgesinde yaşayan Rus olmayan halklara kendi yazgılarını saptama hakkı iktidar tarafından tanınıyor mu? Komünizm nedir? Türkiye’ye karşı zulmeden İtilaf devletlerine karşı

savaşmak için Kızıl Ordu birlikleri gönderilmeyecek mi? Vb. Kentlerde de aynı soru yağmuruyla, Rus iktidarının eylemlerine karşı aynı canlı ilgiyle karşılaştım (Perinçek, 2014: 32).

Bolşeviklerin Anadolu'ya gelişleri İstanbul Hükümeti ve İngilizler tarafından da saptanmıştır. Sadrazam Ferit Paşa, Trabzon Valisi Galip Bey'e "Hariciye Nezaretine devamlı gelen haberlere göre birtakım Bolşeviğin Osmanlı kıyılarını geçerek Samsun ve Trabzon yoluyla Anadolu'ya girdikleri anlaşılmaktadır" diye yazar. Hatta bir İngiliz subayının anılan dönemde " o bölgeye Bolşeviklerin geldiği işitilmiş " olduğundan Ereğli'ye gönderildiği bilinmektedir. Dolayısıyla, Bolşevikler'in Rusya'dan Anadolu'ya ve hatta Havza civarına geldikleri belgelidir (Perinçek, 2014, 33-34).

Mustafa Kemal Havza'dan sonra Amasya'ya geçerek Milli Mücadele'yi örgütlemeye devam etmiştir. Amasya toplantısının (12 Haziran 1919) önemli konularından biri de Bolşeviklerle kurulması düşünülen ilişkilerdi. Aslında Bolşevikler de, Türk milliyetçileri bazı koşulları kabul ederlerse, askeri ve mali yardımın gündeme gelebileceğini ima ediyorlardı (Gürün, 2010). Amasya toplantısına katılan Hüseyin Rauf'un daha sonra tarihçi Feridun Kandemir'e anlattığına göre, 19 Haziran günü toplantıda üstünde en büyük önemle durulan nokta, başlanacak olan ulusal mücadelenin o günkü koşullar içinde hangi kaynak ve olanaklara, hangi güçlere dayanılarak yürütülebileceği noktası idi. Akla gelen çareler arasında özellikle Anadolu'nun içinde bulunduğu imkansızlıklar karşısında, komşu Rusya'nın ihtilalden sonra aldığı yepyeni durumundan yararlanılıp yararlanılmayacağı düşünülmüştü. Kazım Karabekir'e göre, Bolşeviklik, İtilaf devletleri zümresine karşı Türklerin elinde bir tehdit silahı olabilirdi, ama o gün Bolşevik olmakla Türkiye, "büsbütün ayaklar altında, karışıklık, kan ve ateşler içinde kalabilirdi" (Sonyel, 2014: 83).¹⁰

Amasya'nın ardından toplanan Erzurum Kongresi'nde de (21 Temmuz-7 Ağustos 1919) sadece iç politikayı ilgilendiren ilkeler değil, bazı dış politika ilkeleri de belirlenerek ilan edilmiştir. İtilaf Devletlerine karşı milli mücadeleyi örgütleyeceklerini ilan etmeleri, azınlıkların siyasi hakimiyeti bozacak ayrıcalıkların verilmeyeceği, yabancı bir devletçe verilecek manda ve himayenin kabul edilmeyeceği ve sömürgecilik amacı taşımayan devletlerden teknik, sanayi ve ekonomik yardımın kabul edileceği kararlar arasındadır. Milli Mücadeleciler, ilk kararlar İtilaf Devletlerine karşı izleyecekleri politikanın ana hatlarını, ikinci kararlar Batı ve Doğu Anadolu'nun sırasıyla Yunanistan'a ve Ermenistan'a verilmesini kabul etmeye-

¹⁰ Mustafa Kemal'in 23 Haziranda Karabekir'e gönderdiği kapalı telyazısında Bolşevizmin her açıdan yeniden incelendiğini, Kazan, Orenburg ve Kırım Müslümanlarının bunu kabul ettiklerine göre ve Bolşevizm din ve geleneklerle ilgilenmediğine göre, bunun ülke için bir sakıncası olmayacağını bildirmiştir (Sonyel, 2014).

ceklerini, üçüncü kararlar bölgedeki uluslararası ilişkilerle ilgilenmeye başlayan Amerika Birleşik Devletleri'nin himaye önerilerini reddedeceklerini ve dördüncü kararlar da aslında Sovyet Rusya'dan yardım alabileceklerini ilan etmişlerdir. Ayrıca Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nde Sovyet Rusya'dan övgüyle söz etmeyi unutmamıştı; çünkü Milli Mücadele'ye gereken askeri yardımın ancak Doğu'dan gelebileceğine inanıyordu (Sonyel, 2014). Bu nedenle, Erzurum Kongresi'nde milli mücadeleçilerin Bolşeviklerle Doğu cephesi yoluyla temas geçmek kararı aldıklarını belirtmekte yarar vardır.¹¹

Milli Mücadelecilerin Sovyet Rusya'ya bu olumlu tutumlarını oluşturmalarını takip eden aylarda, Rusya ile olumlu ilişkiler geliştirmek amacıyla Milli Mücadele'nin yayın organı Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yazılar çıkmış, gazete yayın hayatına başladığı tarihten itibaren Rusya'ya mesajlar veren yayınlar yapmıştır. İlk sayısı 10 Ocak 1920'de çıkan gazetenin 'Hakimiyet-i Milliye' adlı baş makalesi şöyle demektedir:

Bu mukaddes mücadelede, şarkın en esaslı iki hükümeti Türkler ve Ruslar, şarkın kurtuluşu davasında samimiyetten değil, onun kadar siyasetten ve pek hayati olan menfaatlerden kaynaklanan bir zorunlulukla aynı mücadeleyi yapmaya çalışacaklar, aynı düşmanlara karşı zafer kazanmak için yan yana duracaklardır (Korhan, 2012: 93).

Yaklaşık bir yıl sonra, 1-7 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan 'Doğu Halkları Birinci Kongresi' ise Anadolu'dan Orta Asya'ya uzanan coğrafyada emperyalizm tarafından ezilen milletlerin temsilcilerini toplayan Bolşeviklerin bu bölgelerde yaşanan belirsizliğe müdahale girişimiydi.¹² Anadolu Hükümeti Kurultay'a, Moskova'daki Türk Heyeti üyelerinden Dr. İbrahim Tali (Öngören) Beyi, gözlemci sıfatı ile göndermiştir. Ayrıca, Trabzon vilayeti adına eski milletvekili Hafız Mehmet ve Mühendis Aziz, Erzurum vilayeti adına da Binbaşı Arif Beyler gözlemci olarak katılmışlardır. Ali Fuat Paşa'nın verdiği bilgilere nazaran, Türkiye'den giden gözlem-

¹¹ Ancak, milliyetçi önderlerin, askeri yardım sağlamak için Bolşeviklerle temas etmekten yana olmakla birlikte, kendi aralarında Erzurum Kongresinde bile Bolşevik ya da komünizan bir eğilime katlanamadıklarını belirtmek gerekir. Sonyel'in (2014) aktardığına göre, kongrede ayağa kalkarak ordunun dağıtılmasını ve ülkenin savunmasının milis kuvvetlerine bırakılmasını öneren Sürmeneli temsilci ve komünist sempaticanı yazar Ömer Fevzi, diğer kongre temsilcilerinin öylesine sert tepkisiyle karşılaşmıştı ki, kongrenin o günden sonraki oturumlarında ağzını açacak cesareti bulamamıştı.

¹² Kongrenin toplanma amacı üzerine çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Birinci yoruma göre, batıdaki komünist hareketlerin başarısızlığından sonra amaç doğu halklarını etkilemek ve devrimi doğuya taşımaktır. İkinci yoruma göre, Bolşevik yönetimi Kongreyi Müslümanlar arasındaki etkinliğini pekiştirmek ve bu yolla iktidarını bu bölgelerde de kurmak için toplamıştı. Üçüncü yoruma göre ise Bolşevik yönetimi bu Kongreyi İngiltere ile arasında süren ticaret anlaşması görüşmelerinde bir koz olarak kullanmak üzere toplamıştı. Bu üçüncü yorum en ağırlıklı görünümdür. İngiltere ile yapılan anlaşmadan sonra toplanması öngörülen ikinci kurultayın toplanamaması, alınan kararların kağıt üzerinde kalması bu iddiaları doğrular niteliktedir (Oran, 2016).

cilere, her hangi bir karara katılmamak, müzakereleri takip ile bilgi toplamak ve gerektiğinde Anadolu hareketinin amaçlarını anlatmak talimatı verilmiştir (Gürün, 2010).¹³ Kongre Başkanı Zinovyev, açış konuşmasında, kapitalistlere ve emperyalistlere karşı, komünistlerin dünya çapında yürüttükleri savaşı hatırlatarak, Doğu halklarını bu savaşta yer almaya davet etmiştir. Doğu milletlerini İngiltere'ye karşı adeta bir cihada çağırda bulunmuştur. Rus komünistlerden Radek ve Pavloviç, Doğu'nun ezilen halkları arasında ittifakın, aralarındaki kader birliğinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir (Okyar, 2017).

Bakü Kongresi'nin en can alıcı bölümlerinden biri de Türkiye'nin devrim meselesinin ele alındığı bölümdür. Başkan Zinovyev, Türkiye ve Mustafa Kemal hakkında şöyle demiştir;

Sovyet hükümeti, Mustafa Kemal'in lideri olduğu hareketin komünist bir hareket olmadığını, bir dakika bile unutmuyoruz. Millet Meclisi'nin ilk toplantısında Mustafa Kemal, Halife'nin ve Sultan'ın şahsı mukaddestir, demişti. Diğer bir deyişle, Kemal'in başında bulunduğu hareketin hedefi, Halife'nin şahsını düşmandan kurtarmaktı. Bu komünist Prensibi midir? Hayır, asla... Fakat İngiliz hükümetinin aleyhine yürüyen her inkılap mücadelesine biz yardım etmeye hazırız” (Okyar, 2017: 70).

Türkiye ile ilgili olarak Kongre'de alınan karar şöyledir:

Türkiye, emperyalizmin istilacı çetelerine karşı harp yaparken kurultay ona fikir ve gönül birliği gösterecektir. Fakat kurultay bütün doğu işçi ve köylülerine de bağımsız Türkiye'ye destekçi olmalarını dilerken, Türk işçi ve köylülerini de, müstakil teşkilat ile nizamlı olarak toplanmalarını tavsiye eder. Onlar, ancak bu sayede kendilerini hürriyete kavuştururlar. Bu suretle hükümet kuvvetlerini ellerinde tutan birkaç kişi artık kendilerini istilacı ülkelerden birinin menfaatine sürükleyemezler. Hem dahili ve hem harici zalimlerin pençesinden kurtulmaktır ki, Türkiye'yi hakiki ve sağlam istiklale kavuşturabilir” (Başak, 2004: 246).

Kongreden sonra, gerek BMM Hükümeti'nin gözlemcisi olarak kongrede bulunan İbrahim Tali Bey'in gerekse kongreye Erzurum ve Trabzon'dan katılan bazı delegelerin verdikleri raporlar değerlendirildiğinde Bakü Kongresi'nde, emperyalist devletlere karşı verdiği mücadelesinde Türk Milli Hareketi'ne komünizm idaresini kabul etmesi şartına bağlı olmaksızın yardım edilmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, bu kongrede Bolşeviklerin düşünceleri öğrenildikten sonra, BMM Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya ve kurmakta oldukları rejime ve Türkiye'deki Sosyalist hareketlere karşı uygulayacağı siyasi yaklaşımlarının tavrı

¹³ Kurultaya Tunus, Cezayir, Fas ve Trablusgarp inkılapçılarını temsilen Enver Paşa da katılmaktaydı (Gürün, 2010).

da netleşmeye başlamıştır (Gürün, 2010).¹⁴ Korhan'a (2012) göre Mustafa Kemal, ideolojik kaygılara rağmen Rusya'ya yanaşma konusunda çekincelerin olduğunu da farkındadır. Bu sebeple hem içerde meclise hem de dışarıda Rusya'ya karşı ikili ilişkiler ve ideoloji ihracını ayıran çizgileri kalın bir şekilde çizme ihtiyacını duymuştur. BMM'de şöyle demiştir:

[...] malumunuzdur ve cihanın malumudur ki, milli esaslara derin rabitalarla bağlı kalan Meclisimiz ve Hükümetimiz müstakil bir devlet olarak Rusya Bolşevik Cumhuriyeti denilen bir devletle münasebatı siyasetinde hiçbir vakit komünistlik ve Bolşevik esasını dahi telaffuz etmemiştir.... fikir cereyanları cebir şiddet ve kuvvetle reddedilemez. Buna karşılık en müessir çare cereyan-ı fikriye mukabil fikir cereyanı vermek fikre fikirle mukabele etmektir. Binaenaleyh komünizmin memleketimiz için, icaba-ı diniyemiz için gayri kabili kabul olduğunu anlatmak yani efkarı umumiye-i milleti tenvir etmek en nafi bir çare görülmüştür (Korhan, 2012: 92).

Bunlarla birlikte, Mustafa Kemal'in 20 Kasım 1921 günü, Ali Fuat Paşaya yolladığı talimat ile şu hususlar belirlenmiştir (Gürün, 2010: 75-76):

- Ruslardan mümkün olduğunca silah ve para alınması, kendilerini Milli Mücadelecilerin dostluğundan şüpheye düşürmemek ve Türklerin istikbalinin Rusya ve doğu memleketleriyle birlikte hareket etmekte olduğunu anlatmak
- Milli Mücadelecilerin Misak-ı Milli'de kararlı olduğunu ve bunun Rusya'nın da menfaatlerine uyduğunu, bu sebeple kendilerinden kafi derecede yardım beklemekte haklı olduğunu anlatmak
- Milli Mücadelecilerin Misak-ı Milli'yi batıya tanıtmaktan vazgeçmeyeceklerini ve bu hususta Rusya'dan lazım gelen yardımı elde edilemezse başka devletlere de müracaat edebileceklerini ihdas etmek

¹⁴ Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Albay Hüsametdin Ertürk'e göre, Bolşeviklerin temsilcisi daha Havza'da Mustafa Kemal'e komünizmi dayatmıştır ve Türkiye'ye yardım etmek için komünizmi kabul etme şartını koşmuştur. Ancak Mustafa Kemal, BMM'de bu tür iddialar ileri süren milletvekillerini eleştirmiş ve Sovyet Rusya'nın asla böyle bir talebi olmadığını belirtmiştir. Ayrıca, şunu da belirtmekte fayda var, Kurtuluş Savaşı yıllarında üçü de Dışişleri Bakanlığı yapmış Yusuf Kemal (Tengirşenk), Bekir Sami (Kunduh) ve Ahmet Muhtar da bu iddiaları çürütmektedir. Ahmet Muhtar Bey, Meclis kürsüsünde yaptığı konuşmada "Komünist olan Rusya hükümeti bize hiçbir vakit kendi toplumsal teorisinin kabulünü, ittifak etmek için bir ön şart olduğu hakkında hiçbir şart koymamıştır" demektedir (Perinçek, 2014: 39). Bekir Sami Bey ise Rusya'dan döndükten sonra Doğu Hakları Propaganda ve Harekat Konseyi temsilcisi Eşba'yla yaptığı görüşmede, Lenin ve önde gelen Bolşevik liderlerinin, Rusya'daki düzeni Türkiye'de uygulamak için Türkiye gerçeklerinin uygun olmadığı hususundaki görüşlerini bildiğini belirtir. Tengirşenk ise hatıralarında, Çiçerin'in görüşmelerde Türkiye'nin komünist olmasını asla istemediklerini, durum ve şartların buna müsait olmadığını pek iyi bildiklerini söylediğini yazar (a.g.e.).

- İngiliz Ticaret Mümessili ile temas olduğu takdirde, Misak-ı Milli esasları dairesinde barışa hazır olduğunu aktarmak; İngiltere ile bu esaslar çerçevesinde bir anlaşmaya zemin olmak üzere Rus Hükümeti aracılık yapmak isterse bunun kabul edilebileceğini Rus liderlere anlatmak.

Bu talimat, Mustafa Kemal'in Türk – Rus Dostluğunu Misak-ı Milli'nin bir parçası olarak gördüğünü de ortaya koymaktadır.

4. Kurtuluş Savaşı Sırasında İlişkiler

Bu dönemde Milli Mücadelecilerin Bolşeviklerle ilişkilerini yorumlayabilmek için doğu cephesi üzerindeki stratejik hesapları ve bu hesaplar doğrultusunda güçlendirilen etnik grupların çatışmalarını da değerlendirmek gerekir (Ersoy McMeekin, 2007). Doğu cephesinin kökeni Mondros Mütarekesi öncesine, Birinci Dünya Savaşı sırasında açılmış olan Kafkasya Cephesi'ne dayanır. Uzun (2014, 33) Mondros Mütarekesi'nin 24.maddesinin bu cephe ile ilgili olduğunu, İtilaf Devletleri'nin bu madde ile Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma planını gündeme getirmiş olduklarını ve Ermenilere Doğu Anadolu bölgesinde Van, Bitlis, Erzurum, Elazığ ve Sivas'ın verilmesi planı ile Ermenileri büyük Ermenistan kurma konusunda daha da heveslendirdiklerini belirtmektedir. Perinçek (2014) ise İtilaf Devletleri'nin, Bakü petrolünü elde tutmak, İran ve Irak yolunu kapatmak ve Anadolu hareketinin Sovyetler ile birleşmesini önlemek için Taşnak, Menşevik ve Musavatçılar'a dayanan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la bir set kurduğunu not etmektedir. İngiltere'nin Kafkasya temsilcisi Oliver Wandrop, Lord Curzon'a gönderdiği 3 Ocak 1920 tarihli telgrafta, bu set sayesinde Türkiye'nin Rusya'dan yardım almasını engelleyeceklerini belirtir (Gürün, 2010). 13 Ocak 1920 tarihli The New York Times gazetesi de İngilizlerin Kafkas Seddi politikasını şöyle anlatmaktadır:

İngiltere hükümeti, İran ile Rusya ve Türkiye arasında bağlantı kurulmasını engellemek amacıyla. Böylelikle hem bir Bolşevik taarruzu olanağı azaltılmış hem de Türk ve İran Müslümanları arasında kurulması muhtemel bir işbirliği engellenmiş olacaktır. Bu siyaset başarıyla uygulandığında Türklerle Bolşeviklerin, İran ve Mezopotamya'daki İngiliz çıkarlarına karşı birleşmeleri de önlenebilecektir.

Perinçek (2016) asıl sorunun, Kafkasya'da kimin kazanacağı, petrolü ve İç Asya'ya giden son derece önemli yolları kimin kullanacağı etrafında döndüğünü aktarmaktadır. Bu çerçevede Rusya ile ilişkilerin seyri Milli Mücadeleciler için büyük önem kazanmış, bu devletle ilişkilerin bozulmaması için doğuda atılacak her adımın Bolşeviklerin bu bölgede uyguladığı politikalara paralel olmasına özen gösterilmiştir.

Bu konuda atılan ilk adım, 23 Nisan 1920'de BMM'nin açılışından sadece 3 gün

sonraya rastlar. Büyük bir yalnızlık içindeki Anadolu Hareketi, uluslararası platformda ilişkiler kurmak ve bu ilişkilerden ülkenin ulusal çıkarına uygun dayanaklar aramayı, ilk ele alınacak işlerin başında kabul etmişti. Ayrıca Yalçın vd. (2012) göre Milli Mücadeleciler uygulamaya çalıştıkları dış politika çerçevesinde Kafkaslarda İtilaf Devletleri'ni dengeleyecek bir güç bulmak durumundaydılar. O dönemin koşullarında, bu güç İtilaf Devletleri ile çatışan Sovyet Rusya olabilirdi. Bu bağlamda, BMM Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal 26 Nisan 1920'de, Lenin'e gönderdiği bir mektupla, Ankara ve Moskova arasında askeri ve siyasi bir ittifak ile, Batı emperyalizmine karşı, birlikte mücadele edilmesini istemiş ve Ankara Hükümeti'nin Misak-ı Milli'ye dayanan politikasını açıklamıştı (Akarşan, 1995). BMM'nin Moskova Sovyet Hükümeti'ne birinci teklifnamesi başlığıyla başlayan mektup, BMM'nin ilk dış politika eylemi olacaktır (Perinçek, 2016: 51):

1. Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların tahakkümü ve esareti altında bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhidî mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.
2. Bolşevik Kuvvetleri Gürcistan üzerine askerî harekât yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik İttifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine askerî harekât yapacağını ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik devletler zümresine dahil taahhüt eyler.
3. Evvela milli topraklarımızı işgal altında bulunduran Emperyalist kuvvetleri kovmak üzere emperyalizm aleyhine vuku bulacak ortak mücadelemiz için kuvayı dahiliyemizi güçlendirmek üzere şimdilik ilk taksit olarak 5 milyon altının ve önemli miktarda cephaneye ve askerî malzeme ile sıhhi malzemenin ve yalnız şarka yapılacak harekât için hareket edecek kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini rica olunur.¹⁵

Mustafa Kemal'in mektubuna 3 Haziran 1920'de cevap veren Sovyet Rusya, Ankara Hükümeti'ni resmen tanımıştır. Ancak iki hükümet arasında diplomatik ilişkiler kurulmasına rağmen, tam anlamıyla bir ittifaktan bahsedilmemekteydi. Yalçın vd. (2012) göre Bolşeviklerin Anadolu Hareketi ile ittifaktan çekinme sebepleri ticaret anlaşması imzalamak üzere oldukları İngiltere'nin tepkisini çekmemek ve Mustafa Kemal'in giriştiği mücadelede başarılı olup olamayacağı tereddüdü idi. Ersoy McMeekin (2007) ise Halil Paşa'nın Mayıs 1920'deki Moskova ziyaretine eşlik eden heyette olan Doktor Fuat Bey'in gönderdiği

¹⁵ Mektupta teklif edilen icraat programının, Sovyet Rusya'daki iç savaş nedeniyle hemen gerçekleşmesi mümkün olmamıştır (Jaeschke, 1981).

mektuba atf yaparak, Bolşeviklerin, Milli Mücadelecilerin gelecekte kendilerine karşı eyleme girişebileceklerinden çekindiklerini, ancak Milli Mücadele'nin hedefleri ve ihtiyaçları kendilerine anlatıldığında, Anadolu Hareketi'ne destek vermeye ikna olduklarını aktarmaktadır. Halil Paşa ise, 4 Haziran 1920'de Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta Bolşeviklerin destek vermeye ikna olduğunu ancak desteklerini açıkça ilan etmek istemediklerini yazmaktadır (aktaran Ersoy McMeekin, 2007, 43).

Öte yandan Ermenilerin sınır tecavüzleri karşısında Milli Mücadelecilerin kararlı eylemleri ve Bolşevik propagandasını Anadolu'ya taşımak üzere Bakü'den, Türkiye Komünist Fırkası'nda çalışmaya gelen Mustafa Suphi'nin eylemlerinin kısıtlanması, Bolşeviklerle iyi ilişkileri germiştir (Dağıstan, 2010). 1920 yılının yazından sonbahara geçerken Ermenilerin sınır tecavüzleri ve şiddet hareketleri devam ediyordu. Ermeni akınları Ankara'ya telgraflarla bildiriliyor ve askeri hareket izni isteniyordu. Mustafa Kemal, Eylül sonunda Bolşeviklere haber vermeden askeri operasyon emrini vermiştir. Doğu Harekatı 24 Eylül'de başlamış ve süratle gelişmiştir. Harekatın başlamasıyla kısa süre içinde ve az zayıyla 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da Gümrü ele geçirilmiştir. Ermeniler karşısında elde edilen bu başarı, BMM'nin ilk askeri başarısıdır. Doğu Cephesi'nde savaşın kazanılmasından sonra 2-3 Aralık 1920'de Gümrü (Aleksandropol) Antlaşması imzalanarak Ermenilerle olan savaşa son verilmiştir.¹⁶ Bolşeviklerin bu harekate tepkisi, nispeten yumuşak olmuş ve Rus Hükümetinin diplomatik seviyede bir protesto notası olmaktan ibaret kalmıştır (Jaeschke, 1981). Benzer şekilde, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının, Trabzon'dan sınır dışı edildikten sonra şaibeli ölümleri karşısında da Sovyet Rusya çok sert bir tepki vermemiştir. Bu olayın Bolşeviklerle Anadolu Hareketi arasında olumsuz bir etki yaratmadığının en önemli göstergesi, bir buçuk aydan kısa bir süre içinde 16 Mart 1921'de iki ülke arasında imzalanan Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'dır (Dağıstan, 2010; Tengirşek, 2001).

Bunlarla birlikte, İtilaf Devletleri'ne aykırı iki Hükümetin yakınlaşması, özellikle İngiltere'yi endişeye sevk etmiştir. İtilaf Devletleri Türk-Sovyet ilişkilerini çıkmaza sokmak için propaganda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu faaliyetlerden biri, Eylül 1920'de her iki tarafa, karşı tarafın kendilerine saldıracağı bilgisinin sızdırılmasıdır. Bunun üzerine Ahmet Muhtar Bey, Dışişleri Bakanı Çiçerin'e bir nota göndererek Azerbaycan'ın Türklere verilmesi karşılığında Kafkaslar'da Sovyetler'e yönelik bir cephe kurmak konusunda Ankara'nın İngiltere ile görüşme yaptığı yolundaki haberleri kesin bir dille yalanlamıştır (Gürün,

¹⁶ Bu antlaşmaya göre, Ermeniler işgal ettikleri toprakları boşaltmışlar, doğu sınırı Ardahan'ın bir bölümü ve Artvin dışında bugünkü halini almıştır. Kars, Iğdır, Sarıkamış, Kağızman ve Kulp gibi yerler, tekrar Türk topraklarına katılmıştır. BMM'nin ilk siyasi başarısı olan Gümrü Antlaşması ile Ermeniler Misak-ı Milli'yi tanımış, BMM'nin varlığını ve Türkiye üzerinde hiçbir hakları olmadığını kabul ederek toprak taleplerinden vazgeçmişlerdir (Okyar, 2017).

2010). Trans-kafkasya'daki Türk-Sovyet askeri işbirliğinin engellenmesi için yapılan propagandalardan biri de Bolşeviklerin kısa zaman içinde Kafkaslar'da çökeceğidir. Karabekir, bu propagandalara kanılmaması gerektiğini vurgulayarak, Rusların Kafkaslar'da hakim olduğu sürece onlara dost ve müttefik kalınmasının gerekliliğini savunmuştur (Ersoy McMeekin, 2007). Bütün bu girişimlere rağmen Trans-Kafkasya'daki Türk – Sovyet ittifakı, 16 Mart 1921'de Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ile resmi bir nitelik kazanacaktır. Bu antlaşma ile Türkiye'nin bugünkü doğu sınırı çizilmiş ve Sovyet Rusya ile dayanışmanın, uzun süren dostluğun ve işbirliğinin temeli sağlanmıştır (Arslan, 2010).¹⁷ Antlaşma, Misak-ı Milli ve BMM'nin ilk defa bir devlet tarafından resmi olarak tanınması anlamına geliyordu. Doğu sınırları belirlenmiş ve güvence altına alınmıştı. Ankara Hükümeti bu antlaşmanın imzalanmasından sonra, Bolşeviklerden alacağı maddi ve askeri yardımlarla artık bütün gücünü Batı Cephesi'ne seferber edecektir (Uzun, 2014).

5. Sovyet Rusya'dan Gelen Yardımlar

Milli Mücadele Hareketi için dış yardım gerekliliği ilk olarak Erzurum Kongresinde vurgulanmıştı. O dönemde dış yardım istenebilecek iki devletten biri Amerika Birleşik Devletleri, diğeri ise Sovyet Rusya idi. Türkiye'de örgütlenmekte olan Milli Mücadele Hareketi'nin hedeflediği Kurtuluş Savaşı'nın sonucu Sovyet Rusya'yı etkileyebilirdi. Ayrıca Bolşevikler de aynı devletlerle savaşıyordu. Bu nedenlerle, bu devletin yardım konusuna daha sıcak bakacağı düşünülmekteydi.

Bolşeviklerin ilk yardımı, Halil Paşa'nın Nisan 1920'de Moskova'da yaptığı temaslardan sonucu, Temmuz 1920'de, Üstün başkanlığındaki ilk Sovyet elçilik heyeti eşliğinde ve altınlarla birlikte Türkiye'ye doğru yola çıkmıştır. Bu yardım heyeti, iki ülke arasında kara bağlantısı olmadığı için büyük güçlüklerle karşılaşır, heyetin taşıdığı altınlar, özellikle yolu kesmeye çalışan Ermenilerle mücadele ederek 8 Eylül günü altınlar Erzurum'a ulaştırılır. Altınlar hastanedeki kantarda tartılarak teslim alınmıştır. Altınların 200 kilosu Doğu Ordusu için alıkonur, geri kalanı Sovyet heyetiyle Ankara'ya gönderilir (Kılıç, 2016).

24 Ağustos 1920 tarihinde Bekir Sami Bey başkanlığında Moskova'ya giden ikinci heyet ile Rusya hükümeti arasında paraf edilen antlaşma taslağının hemen ardından askeri uzmanların ilk toplantısı yapılarak, kara yolu tehlikeli olduğu için, askeri yardımın denizyolu ile yapılması kararlaştırılır. Cephe, silah ve diğer

¹⁷ Antlaşmaya göre Rusya, Misak-ı Milli'de ilan edilen, Kars ve Ardahan'ın Türkiye içinde yer alacağı sınırları tanıması, Ankara da bazı koşullarla Batum'un Gürcistan'a verilmesine razı gelmişti. Rusya kapitülasyonlardan vazgeçmiş, boğazlara dair düzenlemenin ertelenmesini kabul etmişti. Ayrıca antlaşma uyarınca Bolşevik Hükümeti, Ankara Hükümeti'ne maddi ve askeri mühimmat desteği verecekti (Ersoy McMeekin, 2007).

malzemeler, Rusya'nın Novorosisk ve Tuapse limanlarından alınarak, Samsun ve İnebolu üzerinden Anadolu içlerine ulaştırılacaktır. Karadeniz üzerinden cephane ve silahın taşındığı ilk sefer 22 Eylül 1920 günü gerçekleşir. Kurtuluş Savaşı'nın pek sözü edilmeyen deniz cephesi ve Sovyet yardımlarının Türkiye'ye taşınması, Türk-Sovyet dostluğunun gelişmesinde büyük rol oynar (Perinçek, 2016).

16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile de Çiçerin, 1921 yılından itibaren Türkiye'ye her yıl 10.000.000 ruble verileceğini beyan etmiştir. Paranın ilk taksiti olan 5.000.000 rublenin 1.000.000 rublesi Almanya'dan askeri malzeme alınmak üzere Sefir Paşa ve askeri Ataşe Saffet Bey'e verilmiştir. Kalan 4.000.000 ruble ikinci heyette yer alan Yusuf Kemal Bey'in yanında yola çıkarılmıştır. Yine belli mücadeleler sonucu para Sarıkamış'a ulaşmıştır. Maliye Nazırı Ahmet Muhtar Bey'in, şu ana kadar yapılmış olan para yardımlarını aleni celsede söylemeyeceğini belirtmesine rağmen, konuşmalarından 4.000.000 rublelik ilk taksitin Ankara'ya geldiği anlaşılmaktadır (Perinçek, 2014).

1 Nisan 1921'de II. İnönü Zaferi'nin kazanılmasıyla Yunanlıların Anadolu'da yaptıkları tahribata karşılık 30.000 altın ruble daha 9 Nisan 1921 günü Sovyet elçisi Medivani tarafından Mustafa Kemal'e sunulmuştur. Bu yıl içinde, Nisan 1921'de 4.000.000 altın ruble, Mayıs-Haziran 1921'de 1.400.000 altın ruble, Kasım 1921'de 1.100.000 altın ruble para gelmiştir. 1922 yılında da para yardımı devam etmiştir. Ankara'ya gelen Ukrayna Büyükelçisi Frunze'nin çabaları sonucu 3 Mayıs 1922'de gönderilen 3.500.000 altın rubleyle beraber toplam 10.000.000 altın ruble Rusya'dan Türkiye'ye gönderilmiştir (Çalışkan, 2006).

Sovyet Rusya'dan gelen askeri yardımlar ise Eylül 1920'de başlamıştır. Eylül-Aralık 1920 ayları arasında Rusya'nın Tuapse Limanı'ndan 3.387 tüfek, 3.590 kasatura ve 3.624 sandık cephane Trabzon'a nakledilmiştir. Mart 1921'de imzalanan Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'na göre Sovyet Rusya, iki tümeni donatacak kadar silah ve cephane vermeyi kabul etmiştir. Bu silah, cephane ve savaş gereçlerin gizli olarak Tuapse-Tiflis yoluyla gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ağustos 1921'de de askeri araç ve gereç yardımı devam etmiştir (Çalışkan, 2006).¹⁸ Sovyet Rusya Büyük Taarruz öncesindeki rakamlara göre, Türk tarafına toplamda %35 dolayında bir katkı yapmıştır. Ulaştırma bakımından anılmaya de-

¹⁸ Bunlarla beraber Anadolu halkının da Rus halkına yardım elini uzattığını unutmamak gerekir. Mustafa Kemal, o dönem kıtlık içinde bulunan Rusya'ya yardım yapılmasıyla bizzat ilgilenir, zahire depolarındaki hububatın %40'ına el konularak Karadeniz kıyılarında bulunanların açlığını hafifletmek üzere Rus milletine armağan edilmesini emreder. Bilgi Lenin'e ulaşır ve Sovyet önderi, 31 Ağustos 1921'de Smolyaninov'a çektiği telgrafta, Samsun bölgesinin bütün buğdayının, açlık çeken Rus kardeşlere gönderilmesi için Türkiye Meclisi'nin karar aldığı yazar. Yardımlar sadece erzak olarak yapılmaz, Anadolu bütün fakirliğine rağmen, Rusya'daki açlar için para toplar. Örneğin, Ankara mermi fabrikası işçileri bir haftalık, İmalatı Harbiye ve matbaa işçileri bir günlük ücretlerini, keza Ankara'daki bir kısım esnaf bir günlük gelirini bağışlar (Perinçek, 2014).

ğer destek gelmezken, parti parti aktarılan nakdi meblağ ulusal seferberliğe daha çok son aşamada yarar sağlamıştır. Bunlarla beraber, Sovyet Rusya'nın askeri ve mali yardımlarından ziyade 16 Mart 1921'de imzalanan Dostluk Antlaşması'yla Ankara Hükümeti'ni tanınması ve Türk Kurtuluş Savaşı'na siyasi destek vermesi, Batı dünyasına karşı oluşturdukları anti-emperyalist cephenin önemini arttırmıştır (Çalışkan, 2006).

Sonuç Yerine

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı İmparatorluğu, savaş sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile ortadan kalkmış, ordusu, askerleri ve kurumları İtilaf Devletlerince tasfiye edilmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler karşısında 1919'da milli direniş birlikleri örgütlenmeye başlamıştır. Milli direniş birliklerinin örgütlenmesinden yavaş yavaş şekillenecek Anadolu Hareketi, İtilaf kuvvetlerinin işgalini, Sevr Antlaşması'nı yürürlüğe koyma çalışmalarını ve Anadolu'nun Yunan kuvvetlerince işgalini kabullenmeyecek, mücadeleye girecektir. Milli Mücadeleciler, bu dönemde Bolşeviklerle işbirliği zemininin tesis edilmesi gerektiğine inanmışlardır. Bu tutumlarına Bolşevikler de olumlu yaklaşmışlardır. Bu iki grubun 1919-1922 arasında birbirlerine karşı bu olumlu yaklaşımları, iki devletin meşruiyetlerini uluslararası alanda tescil ettirmeye çalışan hükümetleri arasında bir yakınlaşma doğurmuştur. Bu yakınlaşmanın nedenlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Öncelikle her iki taraf için de geçerli olan "düşmanımın düşmanı dostumdur" ilkesi geçerlidir. Bu dönemde Sovyet Rusya, Bolşevikliğin dünyaya yayılmasını önlemek isteyen İtilaf Devletleri'nin desteklediği karşı gruplarla süren iç savaşı yaşamaktaydı. Milli Mücadeleciler ise Anadolu'da, yine İtilaf Devletleri'nin desteği ile işgale gelmiş olan Yunan güçleri ile savaşıyorlardı. Özetle emperyalist işgalcilere karşı savaşan bu gruplar, ortak düşman karşısında işbirliğini yararlı bulmuşlardır. Ayrıca hem Bolşeviklerin hem de Milli Mücadelecilerin örgütledikleri siyasal hareketin, tesis etmeye çalıştıkları bağımsızlıklarının ve yürütmeye çalıştıkları dış politikaların uluslararası alanda İtilaf Devletlerince tanınması gerekiyordu. Bu dönemde bu anlamda birbirlerinden destek aldıkları aşikardır. Bunlar dışında, Milli Mücadelecilerin açısından işbirliğine yaklaşmanın nedenlerinin başında Sovyet Rusya'dan gelecek askeri malzeme ve ekonomik yardım konusu vardı. Ayrıca Milli Mücadeleciler, Kafkaslarda Bolşevik yönetimlerin kurulmasına göz yumarak doğu cephesini güvence altına alıp, tüm güçlerini batı cephesine aktarabilmiş, ve böylece savaşın gidişatını değiştirebilmişlerdir. Sovyet Rusya'nın Milli Mücadele Hareketi ile iletişim kuran ilk hükümetlerden biri olduğu Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü kabul ederek kapitülasyonları 1921 antlaşmasıyla reddeden ilk devlet olması yine büyük önem arz etmiştir (Oran, 2016).

Bolşevikler açısından baktığımızda da emperyalizme karşı gördükleri, Anadolu'da şekillenen Milli Mücadele'yi desteklemelerinin çeşitli nedenleri vardı.

İngiltere'nin desteklediği Yunanistan'a karşı Milli Mücadelecilerin kazanacağı bir zafer, İngiltere sömürüsü altındaki Müslümanları uyandırabilirdi. Yine Milli Mücadelecilerin emperyalizme karşı savaşı kazanması Rusya'nın güney cephesini güvenceye alması anlamına geliyordu. Milli Mücadeleci Türklerle kurulan ilişkiler, Orta Asya halklarıyla ilişkilerde olumlu bir referans olacaktı. Sovyet Rusya 'Doğu Sorunu' çözülmeksizin uluslararası sistemde istikrarın sağlanamayacağını görerek, bu sorunun Türklerin lehine çözümünde etkin rol oynamaya çalıştı (Oran, 2016). Bu nedenlere ek olarak, Bolşevikler açısından bir diğer önemli konu ise Kasım 1918'de Boğazların İngiliz ve Fransız donanmalarına açılmasıdır. Bu durum İtilaf devletlerine Sovyet Rusya'yı Karadeniz kıyılarından vurma olanağı vermiştir. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının bağımsız ve dost Türkiye'nin elinde olması bu tehlikeyi önleyecek tek çaredir. Sovyet Rusya'nın resmi yayın organlarından İzvestiya gazetesinin 24 Nisan 1919 tarihli sayısında bu durum şöyle ifade edilir:

Türkiye, Rusya'nın çok nazik olan güney sınırında etkin bir tampon bölge teşkil etmekle kalmıyor, o aynı zamanda İtilaf Devletleri'nin Rusya'yı Karadeniz'den bloke etmesine imkan vermiyor. Bu nedenle Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı Rusya'nın da hayati çıkarlarına yararlıdır (Perinçek, 2014: 21).

Dolayısıyla, Sovyet Rusya'nın dostluğu, Milli Mücadeleciler ve hayalini kurdukları bağımsız Türkiye için ne kadar zorunlu ise, Türkiye dostluğu da Bolşevikler için o kadar zorunludur. Çiçerin (aktaran Perinçek, 2014, 22), bu dostluğun, her iki ülke için de kendi varlığını koruma eylemi olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde tarihi düşmanlıklarını göz ardı ederek, birbirlerine ılımlı tavır takınan Bolşevikler ile Milli Mücadeleciler, birbirlerini anlamaya çalışmış ve ilişkilerini yavaş yavaş sıkılaştırmışlardır. Bu şekilde, birbirleri ile yüzyıllarca çatışmalı bir ilişkinin içinde olan iki İmparatorluğun halefleri olacak devletleri yönetecek iki grup, bu çatışmalı ilişkiyi, çıkarları çerçevesinde bir işbirliğine dönüştürmeyi başarmışlardır. Bu işbirliğinin, bu çalışma boyunca tartışılan bütün nedenleri arasında en açıklayıcı güce sahip olanı ise İtilaf Devletleri'nin baskısı ve ezici gücüdür. Bu güç karşısında, Bolşeviklerle Milli Mücadeleciler kaçınılmaz olarak bir yakınlaşma yaşamış, bunun sonucunda da işbirliğine yönelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Ağayev, Elnur (2016). 'Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi A.A.Rodionov'un Türkiye Anıları', *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı:17, s. 1-15.
- Akarşlan, Mediha (1995). '1920-1921 Yıllarında Rusya Hariciye Komiserliği ile Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arasında Kurulan İletişim', Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı 16, s. 467 – 490.
- Akdes, Nimet Kurat (2001). *Türkiye ve Rusya, 18.Yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşı'na kadar Türk-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 16, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Arslan, Zehra (2010). Moskova Antlaşması Sonrası Batum'da Rus ve Gürcülerin Yaptıkları Düzenlemeler (1921-1925). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8 (8), 111-131.
- Başak, Tolga (2004). 'Bakû Kongreleri Eylül 1920 Cevat Dursunoğlu'nun Bakû Macerası Hakkında Değerlendirmeler Komünistlik Yönünde Yapılan İthamlar ve 27 Yıl Sonra Karşılıklı Bazı Mektuplar', Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, Sayı 2, 237-265.
- Çalışkan, Ülkü (2006). Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Malî ve Askerî Yardımları. *Karadeniz Araştırmaları*, 9(9), 35-54.
- Dağıstan, Adil (2010). 'Millî Mücadele'de Mustafa Suphi Olayı', <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-34/milli-mucadelede-mustafa-suphi-olayi> [Erişim Tarihi 30.08.2018].
- Erem, Onur (2017). 'Ekim Devrimi Türkiye'yi nasıl etkiledi?', *BBC Türkçe*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-41820570>, [Erişim tarihi 23.08.2018].
- Ersoy McMeekin, Nesrin (2007). *Turkey's Relations with the Bolsheviks (1919-1922)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.
- Gökay, Bülent (1997). *A Clash of Empires: Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923* (Vol. 13). IB Tauris & Company Limited.
- Gökay, Bülent (2017). 'Why Revolutionary Russia Backed Turkish Nationalists Over Communists?' <https://theconversation.com/why-revolutionary-russia-backed-turkish-nationalists-over-communists-87151> [Erişim tarihi 22.08.2018].
- Gökü, Ali (2017). '1861 Rus Toprak Reformu ve Etkileri' Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 1, s. 1-12.
- Gürün, Kamuran (2010). *Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hill, Christopher (1947). *Lenin and the Russian Revolution*. London: Hodder & Stoughton Limited.
- Jaeschke, Gotthard (1981). '1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında)', İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, cilt 19, sayı 1, s. 159-177.
- Kılıç, Selda (2016), 'İstiklal Harbi'nde Sovyetler Birliği'nden Gelen Gelen Yardımlar', *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 56, sayı 1, s. 124-143.
- Kocabaşoğlu, Uygur ve Berge, Metin. (1994). *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Ankara: Kebikeç Yayınları.
- Koçyiğit, Recep (2006). *1917 Bolşevik Devriminin Osmanlı Mebuslar Meclisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Yankıları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korhan, Tuğba (2012). 'Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine', *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı: 24, 90-110.
- Kurban, Vefa (2017). *Russian-Turkish Relations from the First World War to the Present*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Okyar, Osman (2017). *Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı.
- Oran, Baskın (2016). *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar*, Cilt 1 (1919-1980). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Pearce, Brian (1977). *Congress of the Peoples of the East, Baku, September 1920*. New York: New York Publications Ltd.
- Perinçek, Mehmet (2014). *Atatürk'ün Sovyetler 'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Perinçek, Mehmet (2016). *Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Pipes, Richard (1995). *Russia Under the Bolshevik Regime*. New York: Vintage Books.
- Sonyel, Salahi R. (2014). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı:19.
- Şener, Bülent (2007). Atatürk'ün Dış Politika anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları, Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 175-186.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal. (2001). *Vatan Hizmetinde*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Türk Tarih Kurumu. (1999). *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uçarol, Rıfat (2010). *Siyasi Tarih 1789-2010*, İstanbul: Der Yayınları.
- Uzun, Hakan (2014). *Doğu Cephesinin Değerlendirilmesi: Türk İstiklal Harbi'nde Kuvayı millîye, Düzenli Ordu ve Cepheleer*. T.C.Genelkurmay Başkanlığı. Ankara: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi. <http://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view-php?id=29317> [Erişim tarihi: 11.05.2018].
- World Socialist Web site (2018). 'Barış Üzerine Kararname', <https://www.wsws.org/tr/articles/2017/11/17/cen2-n17.html> [Erişim tarihi 24.08.2018].
- Yalçın, Durmuş; Akbıyık, Yaşar; Akbulut, Dursun Ali; Balcıoğlu, Mustafa; Köstüklü, Nuri; Süslü, Azmi; Turan, Refik; Eraslan, Cezmi; Tural, Mehmet Akif (2012), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yerasimos, Stefanos. (2000). *Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, İstanbul: Boyut Yayın.

